

תמורות חברתיות בכפר הערבי

ד"ר ג. גולני

דינמית בעלת דרגה גבוהה של התפתחות, בכוח תרבותם הם... או עליהם להשליכה ולרכוש לעצמם אחרת". לדעת בסתוני, "יש להראות לערביי ישראל כי הדמוקרטיה היא דרך דור סיטרית, המעניקה זכויות כשם שהיא כוללת גם חובות של אחריות וסולידריות". ניתוח זה של מצב החברה הערבית שנכתב על-ידי בן חברה זו, יש בו ביטוי מובהק למבוכה הנפשית המתעוררת בקרבה בהיתקלה בתמורה חדשה.

דפוסי החברה הערבית פיתחו לעצמם גישה של פטליזם¹ רעיוני בהסבירם את הבעיות והתופעות הסובבות אותם. היחסים הפנימיים בחברה זו נבנו במידה רבה על בסיס רגשי. המבוכה — ובעקבותיה המשבר — באים כאשר נתקלת גישה זו בעולם אשר דפוסי-חיו וניתוח המתרחש סביבו נעשים על בסיס חומרי ושכלי. קונפליקט זה — שתי פנים לו; ראשית — כלפי

מלחמת-הקוממיות יצרה באוכלוסיה הערבית בישראל תמורה דימוגרפית גדולה. מחד-גיסא — ניטשו ערים שלמות מאוכלוסיה סייטת או נותרו בהן שרידים מעטים בלבד מתושביהן הערבים, ומאידך-גיסא — נותרו כפרים רבים על אוכלוסייתם בשלמותה, בעוד שכפרים אחרים ניטשו כליל.

מאז קום המדינה עד שנת 1963 הוגבלה תנועת התושבים הכפריים הנמצאים באזורי הספר, והותנתה במתן רישיון מטעם באי-כוח הממשל הצבאי. עקב זאת הוגבלה המוביליות (הניידות) של האוכלוסיה מן הכפר אל העיר, וצומצמה בעיקר לצורכי תעסוקה, אספקה או שיווק.

לדעת בסתוני²: "ערביי ישראל סובלים עדיין מפיצול האי-שיות: הם חיים מבחינה פיסית בישראל, אך בנפשם טרם הכירו בכך, שפירושו של דבר הוא דפוסי-חיים פוליטי מסויים. מבחינה פיסית חיים הם בסביבה הנמצאת בדרגה גבוהה של מודרניזציה, אך בתת-הכרתם ובשל המנטליות שלהם נוטים הם לדפוסי חיים של ימי-הביניים". ועוד: "השאלה הנשאלת, איפוא, היא: האם יכולים ערביי ישראל להשתלב בתוך חברה

1. רוסתום בסתוני, אדריכל ודמות פעילה בציבוריות הערבית בארץ. לשעבר חבר הכנסת מטעם מפ"ם.
מתוך מאמרו של הנ"ל ב"מזרח החדש", ע"ו.

2. ראה בסתוני — עמ' 3.

לא פחות מבעיה זו מטרידה הבעיה של היעדר מנהיגות מדריכה, מנהיגות מכוונת ומייצבת, הפועלת מתוך שיקולים ענייניים ורציונליים. מכאן שהמשבר הינו כפול. אכן, ספק אם המנהיגות הישנה, אשר פינתה את מקומה בעקבות מלחמת-הקוממיות והותירה חלל ריק מאחוריה, היה בכוחה להדריך את החברה הכפרית במשבר הפוקד אותה עתה. ייתכן כי היה בכוחה של מנהיגות מסוג זה אך ורק ללבות את המבוכה ולהחריף את המשבר. לדעתנו, לא זכתה חברה זו מעולם למנהיגות רוחנית במידה בה זכתה למנהיגות פוליטית במשך השנים שקדמו למלחמת-הקוממיות. נהפוך הוא: נסיונותיה של החברה הערבית להצמיח לעצמה מנהיגות כלשהי, היו בתחום המנהיגות הפוליטית ולא בתחום המנהיגות הרוחנית, אשר דווקא לה זקוקה החברה יותר מלכל סוג-מנהיגות אחר, על רקע התנאים החדשים שנוצרו.

תמורות ביחסי היחיד והחברה בכפר הערבי

במבנה בית-האב המורחב קבעו בעבר, בעיקר, קרבת-הדם ויחסי-הרכוש. בעיות הפרט והתא המשפחתי המצומצם נפתרו בכפר במסגרת בית-האב המורחב או על בסיסו. והוא הדין באשר לבעיות של נישואין, גירושין, ירושה, מפגשים, התיעצויות, הסכמים, או דין-ודברים. היחסים בין בתי-האב השונים התנהלו על בסיס של קואליציות או מוסכמות. התנהגותו של היחיד במסגרת מוגדרת זו היתה חלק משולב ומחושב בתא חברתי של בית-האב שלו, הפועל על-פי מוסכמות ומסורות שבנוהג, אשר אין לחרוג מהן כמלוא הנימה.

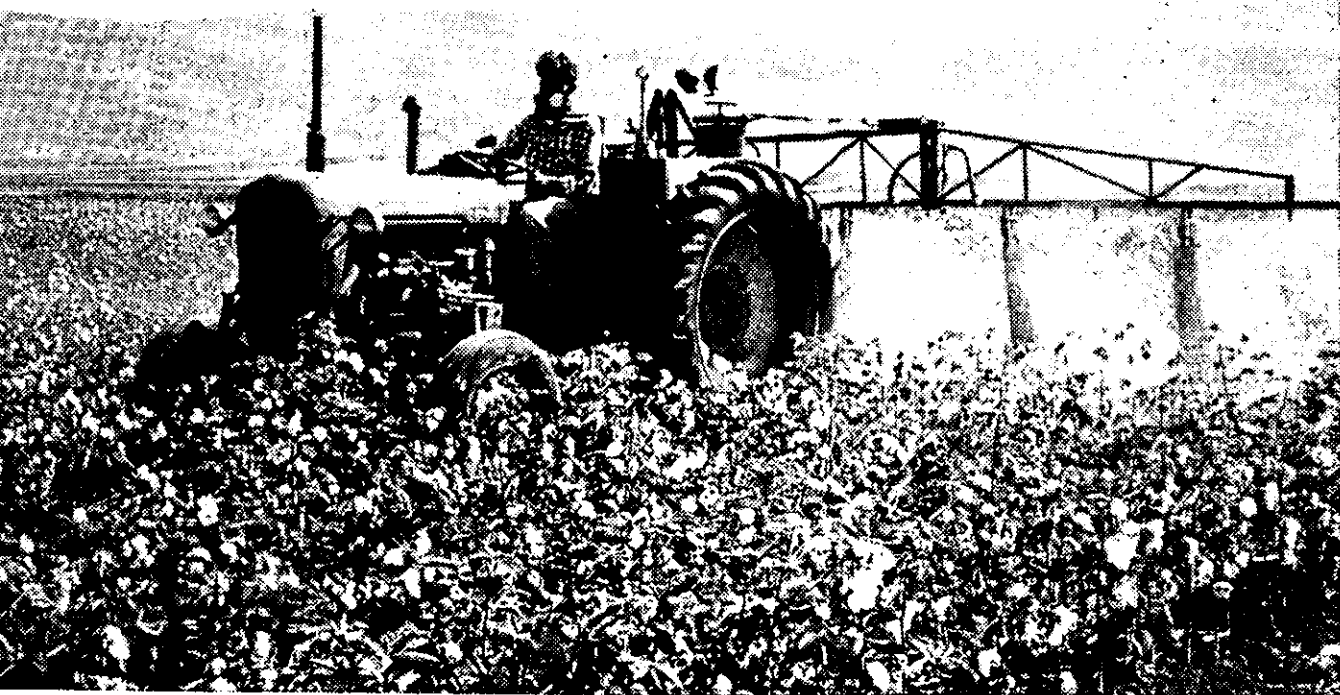
מאידך גיסא, נשען אף ארגונה החברתי של המשפחה המורחבת באורח הדדי על הפרטים שבתוכו. הוא מגן עליהם נגד פגיעה, מגיש להם סיוע קולקטיבי, ואף מזעיקם לסייע לו בשעת הצורך. האחריות לכבוד היחיד ולכבוד הכלל הדדית וחזקה ביותר, וכופה על שניהם חוקים וסייגים אשר אין לעבור עליהם.

התמורות הכלכליות שחלו מסביב לכפר ובתוכו גרמו לשינויי ערכים בשיווי המשקל החברתי שהיה קיים בו משך דורות. באיזון הקודם חל שיבוש, אך מכאן עד ליצירתו של איזון מחודש ושונה מן הקודם, עוד ארוכה הדרך. המסגרת החברתית פתוחה כיום לספיגת השפעות ואף נכונה לקלטן. שיווי המשקל החדש, אם אכן ייוצר יהא, ללא ספק, רחוק ושונה בתכלית מן הקודם. יתרה מזו, תקופת-המעבר הנוכחית יש בה כדי להביא למפנה קיצוני בהתנהגות היחיד, שונה מן המוסכמות החברתיות ומן המקובלות ושונה מזו של התקופה הקודמת, הנוקשה והמגובשת. יכולת-האבחנה של זיחיד בין הערכים שרצוי לקלטם ובין אלה שאינם רצויים,

סימטה בכפר אום-אל-פאחם

פנים: התנגשות בין הדורות, בעיקר בין בני קבוצות-גיל שונות, ושנית — כלפי חוץ: כאשר באה חברה זו, כיחידים וכקבוצות, במגע עם החברה היהודית המערבית. השאלה, כיצד עליה להתיחס לערכים החדשים המוצגים בפניה, וכיצד ייקבע יחסה לערכים הישנים שעליהם חונכה במשך דורות — היא שאלה בה נתקל כל אחד מבני החברה הזאת, ואשר אינה מרפה הימנו גם אילו החליט להישאר, פיסית, בכפרו ולהתגדר בתחומו תדיר. הניסיון למצוא שילוב נכון, שלא יהא משום לבנטיניזם — מחד גיסא ואף לא יהא בו משום נטישת ערכים והתכחשות — מאידך גיסא, ניסיון זה תובע מבעליו אופי חזק, יכולת אבחנה ושיפוט, ומידה גדושה של סבלנות ורציונליזם אישי. חומרת הבעיה רבה יותר בין בני הגיל הקשיש יותר, אך אין לבטל את חשיבותה גם לגבי הדור הצעיר. אצל האחרונים קיים, לרוב, הניסיון המתמיד של חיפוש-דרך, תוך סיכוי להתקרב כחלוף הזמן לשביל-הזהב. בעוד שאצל הראשונים, בני הדור הקשיש יותר, קיימת ההתנסות הקשה והיום-יומית, אשר אינה נושאת בחובה סיכוי כלשהו, כמעט, להרגעה נפשית פנימית. נראה לנו, כי משבר זה מגלה ניצנים ראשונים של הרגעה בין בני שכבה דקה מאוד, של בוגרי מוסדות-ההשכלה הגבוהים, אך הוא ממושך, כמעט תמידי, אצל מסיימי בתי-ספר תיכוניים או יסודיים בלבד.

קטיף הכותנה

או מתאימים לו, מביאה אותו בהכרח להעתקת מנהגים ולקליטת דברים התואמים מסגרת אחרת מזו שהיתה לו כל הזמן. מצב זה הוגדר היטב על-ידי ד"ר הנרי רור-זנפלד, סוציולוג מן האוניברסיטה העברית ב-ירושלים³, כדלהלן:

„אדם יודע את ערכיו, מידותיו ומוסרו, והוא מכיר ומכבד את אלו של זולתו משום שאינם שונים משלו. להלכה אין לו צורך להדחיק, לסלף, לתרץ, להעלים, להשליך, להיות פעלתן, סבלן, תוקפני או צייתן, או להשתמש במנגנון נפשי מסגל ומתאם כלשהו, כדי לקיים זהותו העצמית במלואה. כשהיחיד עומד בפני שינוי תרבותי, שאין לו מענה בערכים ובדפוסי-

ההתנהגות המסורתית, והקבוצה אין בידה להמציא לו ביטחון, ידיעה או ערכות הדדית (משום שהקבוצה עצמה היתה ליחידה שונה לחלוטין, הנתונה ראשה ורובה במאבק בין ניגודיה), א-ראז עוללים המצבים מעוררי המתיחות להתפרש פירוש מוטעה ומבולבל. אחריות התגובה במקרה כזה עלולה ליפול על היחיד...”

החברה הכפרית הערבית

ניתן להצביע על קו-יאבחנה אחדים בחברה הכפרית, ואלו הם:

● במשך כל תקופת קיומה של החברה הפטריארכלית נעדר בכפר המעמד הבינוני; כיום החל צומח בכפר מעמד בינוני,

3. „הם היו פלחים”, עמ' 13, הוצאת הקיבוץ המאוחד 1964.

חריש

העולה מתוך שכבות האוכלוסיה הרחבות.

● שותפות הגורל נתקיימה בחברה הפטריארכלית על-ידי האחריות ההדדית, ההויה המשותפת והשויון במצבם של בני משפחת בית-האב המורחב. כיום עוברת שותפות-הגורל אל מעבר לתחום המשפחה המורחבת; פועלים צעירים בני משפחות מורחבות ממוצא שונה, נמצאים בהויה משותפת של מקום-עבודה, אזורי מגורים, מפגשים חברתיים ואירועים שונים, ולפיכך קרובים הם כיום יותר מאשר בעבר למציאת שפה משותפת ביניהם, המבוססת על הויה חדשה זו.

מן הרגע בו נשברה הבדלנות המשפחתית, חלה גם השותפות הבין-משפחתית של היחידים. ברם, יש והנאמנות למשפחה (קשר-דם) עשויה להכביד על מערכת-היחסים הנוצרת בין יחידים אלה, כאשר יועמדו יחסים אלה במבחן, כגון מבחן השותפות הכלכלית, מבחן הנאמנות הפוליטית וכן כיוצא באלה. יחידים אלה, אשר חונכו על ברכי מסורת הנאמנות המשפחתית, עשויים להימצא במבוכה בעמדם בפני הקונפליקט בין שתי נאמנויות.

● בתנאים החדשים, של תלות בעבודת-חוץ מוגברת, ההולכים ונוצרים, מהוה צייתנותו של הבן לאב, שהיתה יסוד מוסד מקובל ביותר בחברה המסורתית — גורם מפריע ביחסי החברה הפנימיים בין בני המשפחה. תלותו של הבן (בעיקר הרווק) בעבודה בחוץ, כאשר לעתים הוא ולא אביו מפרנסה העיקרי של המשפחה, מעמידה צייתנות מסורתית זו בסיי-מן-שאלה גדול. אף זה אחד הקונפליקטים הקשים שצמחו בתוך המשפחה כתוצאה מן המבנה המשקי החדש בכפר.

● גורמי-יצור חדשים שהוכנסו למשק הכפר

יצרו אף הם קונפליקט בתוך המשפחה, כאשר לא תאם השיי-
מוש בהם את הערכים המסורתיים, אשר לאורם נתחנכה התבר-
רה וצמחה משך דורות רבים. בעבר היה כוח-העבודה האנושי
הכוח הבלעדי-כמעט בין אמצעי-הייצור; כיום הועמד היחיד
מול קונפליקט ההכרעה בין אפשרויות אחדות. דוגמאות לכך
הן יציאת האשה לעבודות-חוץ, או השימוש במיכון החקלאי,
אשר החליש את תלותם ההדדית של חברי הקולקטיב
המשפחתי-המורחב בביצוע עבודות-החקלאות השונות.

התנהגותו של הפרט בחברה המסורתית נקבעה לפי כללים
ו"תקנות" מוסכמות, כך שניתן היה לצפות מראש מה מעמד
יהא ליחיד מסוים בחברה. בתנאים החדשים שנוצרו עתה,
הועמד היחיד לפתע בפני מבחר-של-אפשרויות. האופקים
המתרחבים הצמיחו בעקבותיהם ניצנים של תודעה חדשה,
וזה עשתה את שלה ביצירת הדילמה הנפשית. די להזכיר
למשל, כי הכנסת המיכון החקלאי אצל איכר פלוני פטרה
אותו מלהמשיך במסורת העזרה ההדדית לפלוני — מסורת
שהיתה קיימת בין שניהם בעבר.

מנהגי-הגומלין בחברה המסורתית (גמול טובה-תחת-טובה),
הבנויים על יסוד ההתחייבויות האישיות מכוח המסורת,
מקורם בשורשיותה של העזרה ההדדית הקיימת בכפר:
אדם בונה לו בית — באים לקריאתו כל הגברים בני משפחתו
המורחבת לעזרה ביציקת הבטון; והוא הדין באשר לעבודות
הבוערות בעונת הקציר. מחמת ההתפתחויות שזכרו כאן,
הולך ומתרופף יסודה הקבוצתי של העזרה ההדדית.
לדעת רוזנפלד במחקרו הנזכר, נעוצה נטישת הבנים את
בתי-אבותיהם בשלושה גורמים:

- * אפשרויות מציאת עבודה מחוץ לכפר.
- * חוסר הקרקע של האב או עוניו.

מרכז הבריאות בכפר טירה

* סתירות מבניות הטבועות במשפחה המורחבת.

המבנה החברתי הפטריארכלי בכפר התבסס משך מאות
בשנים על היסוד הכלכלי-משקי, אשר הצריך מספר גדול של
ידיים עובדות משני המינים, ומכל הגילים כמעט. הצורך
בהתמחות מקצועית בתחומים כלכליים היה מועט מאוד.
המשק היה בנוי, ככל האפשר, על סחר-חליפין ועל אספקה
עצמית, שהתבססה בעיקר על החקלאות, הואיל והכפר נעדר
שירותים ותעשייה.

בניגוד לתהליך, המתחולל כיום בעולם, ובעיקר ביבשות אסיה
ואפריקה, של הגירת אוכלוסיה מן הכפרים אל העיר והיווצרות
בעיית האורבניזציה (העיר), נוצר קיפאון בתנועה זו בכפר
המסורתי של המיעוטים בישראל. דבר זה אמור בעיקר לגבי
המוסלמים והדרוזים, ואך במידה פחותה מזו — לגבי הנוצרים,
שכן אלה האחרונים נמצאו בתהליך מעבר מתמיד מן הכפר אל
העיר עוד לפני קום המדינה, ואילו האוכלוסיה הדרוזית, רובה
ככולה, הינה כפרית, כידוע, מאז ומתמיד.

תהליך האורבניזציה

עד עתה לא תפס תהליך האורבניזציה מקום נכבד ביותר
באוכלוסיה הכפרית. היחס בין האוכלוסיה הכפרית לעירונית
בארץ השתנה אמנם, מן הקצה אל הקצה עם קום המדינה.
הכפרי המושרש בביתו ובאדמתו ראה בכפרו בסיס מוצק
להיאחו בו נוכח כל פורענות שעברה עליו. כמעט בכל
הכפרים היתה נטישת הכפר במלחמת-הקוממיות — או
לעומתה ההישארות בו — פעולה מוחלטת ביותר, שהקיפה
את כל בני-הכפר. היו ערים ראשיות כמו חיפה, יפו, לוד,
רמלה, בהן נותרו גרעינים של אוכלוסייתן; ואילו אחרות,
כגון נצרת ושרעם, שמרו על מרבית האוכלוסיה. רבים
מן הכפריים שהיו בעיר בתקופת המנדט הבריטי
נאלצו לשוב לכפריהם מחמת היעדר עבודה קבועה
בעיר. הנהירה הגדולה של האוכלוסיה הכפרית
בשנים האחרונות, לאזורים עירוניים לשם ביקוש
עבודה, טרם הביאה בעקבותיה לתנועת אורבניז-
ציה. תחילה בשל מגבלות מנהליות שהוטלו על
האוכלוסיה הנדונה (רשיון-תנועה מטעם הממשל
הצבאי), ולאחר-מכן — עקב התיקרות הדיור בעיר
בהשוואה לכפר. התפתחותה, תכיפותה, מהירותה
וסדירותה של התחבורה בין הכפר לעיר, המאפי-
שרת שיבה לכפר בו ביום — גם לה חלק ניכר
באטיות המעבר מן הכפר אל העיר. יתר-על-כן:
האוכלוסיה העירונית הערבית, אשר נותרה בערים
הגדולות כמו יפו וחיפה — אין בה כדי לשמש
גרעין מושך לאוכלוסיה הכפרית — כאשר היתה
בעבר. יש להניח, כי אילו נוצרו לאותה אוכלוסיה

חדש מול ישרן

מעורבים, או מעבר מהיר של האוכלוסיה הבדוית להתנחלות-קבע בכפר או בעיר. מעבר של אוכלוסיה כפרית לערים מעורבות יגביל, מן הסתם, את הילודה ואת ממוצע המשפחה, ויהיה בו כדי להעלות הן את רמת-החיים והן את השתלבות האוכלוסיה הלא-יהודית באוכלוסיה היהודית. ההשתלבות הקיימת-כיום של האוכלוסיה הלא-יהודית באוכלוסיה היהודית מתבטאת יותר בתחום הכלכלי, בו היא מתרחשת במהירות-יתר, מאשר בתחום החברתי, אשר בו, מטבע הדברים, מתחוללת היא באטיות. הרקע, ההיסטוריה, המנטליות, המבנה המשקי ואף היעוד — שונים עד מאוד בין שני סוגי-אוכלוסיה אלה, ומכאן ברור גם, כי דרכי הפיתרון לבעיותיהם שונות זו מזו.

כפרית, הנמצאת כיום במובליות גבוהה בחיפוש אחר מקורות-פרנסה מחוץ לכפר, תנאים נוחים ונאותים של דיור, תעסוקה וחברה בעיר — היתה מתפתחת בעתיד נדידת אוכלוסיה לעבר ערים כגון נצרת, שפרעם, חיפה, לוד, רמלה ויפו, וכדברי ד"ר רוזנפלד „האורבניזציה היתה הופכת לגורם מכריע בשבירת המשפחה המורחבת“.

העובדה, כי בניגוד לתנועה של נדידת אוכלוסיה מן הכפר אל העיר, תנועה הקיימת בארץ כבעולם כולו, לא התפתחה בישראל תנועה כלשהי מסוג זה בקרב אוכלוסיית הכפר המסורתי — להוציא תנועה קטנה של אוכלוסיה נוצרית — יש בה כדי ללמד על מידת שורשיותו של הכפרי והקשר

שלו למקומו — מצד אחד, ומאידך גיסא — להורות על הפער הרוחני הקיים, לדעתנו, בין אוכלוסיה כפרית זאת לאוכלוסיה העירונית, שהיא יהודית ברובה המכריע. אין בכוונתנו לטעון, כי אך השורשיות והפער הרוחני הם הגורמים לכך, וכבר הצבענו לעיל על גורמים נוספים כמו, למשל, בעיית הדיור. בסיכום, נראה כי ההשפעות החזקות, הפועלות על הסביבה הלא-יהודית בישראל בכל התחומים, הינן תוצאה של השפעות אשר מקורן מחוץ לאוכלוסיה זו, ולא דווקא מתוכה-פנימה. המגמות החברתיות, המשקיות והיישוביות המסתמנות בה, תמשכנה להתקיים ואף תגברנה את תהליכיהן. מפנה ניכר בהרכבה החברתי והמשקי של אוכלוסיה זו עשוי לבוא, אם תחול בקרבה תמורה יישובית, כגון מעבר מזורז של אוכלוסיה כפרית ליישובים עירוניים, ובכלל זה עירוניים

ביבליוגרפיה

5. Post, G. E. — Essays on the Sects and Nationalities of Syria and Palestine; Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement, Bentley and Son, London, 1891.

6. א. כהן — העולם הערבי של ימינו; ספרית הפועלים, 1960.
7. א. לסקובסקי — הנפקדים הניכחים בישראל, „המזרח החדש“, כרך ו', 1960.

1. ר. בסתוני — „המזרח החדש“, ע"ו.
2. ד"ר ה. רוזנפלד — „הם היו פלחים“, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1964.
3. ד"ר ה. רוזנפלד — שינויים במבנה התעסוקה בכפר הערבי, „מבפנים“, כרך כ"ב, ו', 1959.
4. י. מיוחס — „הפלחים“, הוצאת דביר, ירושלים, תרצ"ו.